

ӘЛЕУМЕТТАНУ ТЕОРИЯСЫ

Роберт Мертонның құрылымдық функционализмі

3-тарау. Қазіргі заманғы әлеуметтану
теориясы: негізгі мектептер

Кітап: Әлеуметтану теориясы

Тарау: 3. Қазіргі заманғы әлеуметтану теориясы: негізгі мектептер

Дәріс: 15. Роберт Мертонның құрылымдық функционализмі

Толкотт Парсонс құрылымдық функционализмнің басты ойшылы болса, оның шәкірті Роберт Мертон әлеуметтанудағы құрылымдық функционализм туралы өзінің маңызды мәлімдемесін жасады. Мертон құрылымдық функционализмнің кейбір барынша экстремалды және қисынсыз аспектілерін сынға алды. Алайда оның жаңа тұжырымдамалық идеясының құрылымдық функционализмнің қалыптасуына тигізген ықпалы зор болды. Мертон мен Парсонс өзара құрылымдық функционализммен байланысты болғанымен, олардың арасында маңызды айырмашылық та бар. Біріншіден, Парсонс бәрін тұтас қамтитын жалпылама теория жасау туралы айтып жүргенде, Мертон орта дәрежелі теорияларға көбірек маңыз берді. Екіншіден, Мертон марксистік теорияларға, Парсонспен салыстырғанда, сабырмен қарады. Шын мәнінде, Мертонды және оның бірқатар шәкірттерін құрылымдық функционализмді алға итеріп отыратын саяси бағыттың сол қанатына жатқызуға болады.

Роберт Мертонның теориялық қызығушылықтары конформды емес және девиантты мінез-құлық, бюрократия, қазіргі күрделі қоғамдағы көпшілік сенім мен қарым-қатынас және бюрократия ішіндегі, одан тыс интеллектуалдық мәселелерді зерттеудің әлеуметтік көздеріне де қатысты болды. 1950 жылдары ол әлеуметтік құрылымның базалық бірліктерінің әлеуметтану теорияларына көңіл қойып, рөлдер мен мәртебелік жиынтықтар топтамасын, сонымен қатар адамдардың рөлдік модельдер түрлерін басқалардан озып кету үшін ғана емес, өзін-өзі анықтау мақсатындағы құндылықтар ретінде қабылдайтынын түсінеді.

Құрылымдық функционалды модель

Мертон функционалды талдаудың Малиновский мен Радклифф-Браун сияқты антропологтар жүйелеген үш негізгі постулатын сынға алды. Біріншісі – қоғамдық функционалды бірлік туралы постулат. Дәлелдеуді қажет етпейтін бұл негізгі пікір бойынша, барлық стандартталған әлеуметтік және мәдени сенімдер мен тәжірибелер тұтасымен қоғам үшін де, сонымен қатар қоғамдағы адамдар үшін де функционалды деп есептеледі. Демек, бұл көзқарас әлеуметтік жүйенің түрлі бөліктерінің жоғары деңгейдегі интеграциясын көрсету қажеттігін негіздейді. Алайда Мертон бұл көзқарастың шағын жабайы қоғамдар үшін әділетті болғанымен, мұндай түсінікті күрделі және ірі қоғамдарға таратуға болмайтынын айтады.

Эмбебап функционализм – ол теріске шығарған екінші постулат, яғни барлық стандартталған әлеуметтік және мәдени формалар мен құрылымдар жағымды функция деп тұжырымдалған. Мертон бұл айтылған жағдайдың шынайы өмірдегі біздің көргенімізбен сәйкес емес екеніне сендіреді. Әрине, әрбір құрылым: әдет-ғұрып, идея, сенім, т.б. жағымды функция бола бермейді. Мысалы, ашу кернеген национализмнің ядролық қару күшейген әлемде аса жайсыз екені айтпаса да түсінікті.

Үшінші постулат – өзгеруді теріске шығару постулаты. Мұндағы негізгі дәлел қоғамның барлық стандартталған аспектілері тек қана жағымды сипатқа ие емес, сонымен қатар жұмыс істейтін бүтіннің ажырамас бөлшегі. Бұл постулат барлық құрылымдар мен функциялардың қоғамға қажеттілігі туралы ойға жетелейді. «Қоғамдағы қазіргі нақты құрылымдар мен функциялардан өзгесі дұрыс жұмыс істей алмайтын еді» деген тұжырымға саяды. Мертонның кейіннен Парсонсқа айтқан сынының түйіні – қоғамда түрлі құрылымдық және функционалды баламалардың болатынын мойындау қажеттігін меңзейді.

Мертон өз тұжырымын дәлелдеу барысында барлық функционалды постулаттардың құр абстрактілік теориялық сызбаларға негізделіп, эмпирикалық тұрғыда дәлелденбегенін көрсетуге тырысты. Әлеуметтанушы әрбір мәселені жоқ дегенде эмпирикалық тұрғыдан зерттеуі қажет. Мертонның көзқарасы бойынша, функционалды талдау үшін ең маңыздысы теориялық тұжырымдар емес, эмпирикалық сынақтамалар болды. Осының барлығы, ақыр соңында, оның теория мен тәжірибе интеграциясын басшылыққа ала отырып, функционалды талдаудың «парадигмасын» жасауына әсер етті. Ең басынан бастап ол құрылымдық функционализмнің топтарға, ұйымдарға, қоғамдар мен мәдениеттерге басты назар аударғанын түсіндіруге тырысты. Әрбір нысана құрылымдық-функционалды тұрғыдан талдануы қажет, «стандартталған орынды білдіруі тиіс. Ол мынадай мәселелерді қарастырды: әлеуметтік

Кітап: Әлеуметтану теориясы

Тарау: 3. Қазіргі заманғы әлеуметтану теориясы: негізгі мектептер

Дәріс: 15. Роберт Мертонның құрылымдық функционализмі

рөлдер, институттық құрылымдар, әлеуметтік процестер, мәдени модельдер, эмпирикалық мәдениет, әлеуметтік нормалар, топтарды ұйымдастыру, әлеуметтік құрылым, әлеуметтік бақылау құрылғысы, т.б. Ертеректегі құрылымдық функционалистер әдетте бір әлеуметтік құрылымның немесе мекеменің басқаларға қатысты функцияларына толық мән берді. Алайда Мертонның көзқарасы бойынша, ертеректегі аналитиктер индивидтердің субъективті мотивтерін құрылымдар мен институттардың функцияларымен араластыруға құмар. Құрылымдық функционализмнің назарында жеке мотивтер емес, әлеуметтік функциялар болуы тиіс.

Функциялар – Мертонның көзқарасы бойынша «Жүйенің бейімделуіне және түзелуіне алып келетін бақыланатын салдарлар». Алайда бейімделу мен түзелу барлық уақытта жағымды салдар болғандықтан, оларға қатысты идеологиялық тұрғыдан алдын ала қалыптасқан ағат пікірлер бар. Маңыздысы, бір қоғамдық деректің басқа әлеуметтік дерекке негативті салдары болуы мүмкін. Ертедегі құрылымдық функционализмдегі бұл елеулі кемшілікті жою үшін Мертон дисфункция идеясын дамытты. Құрылымдар мен мекемелер әлеуметтік жүйенің басқа бөліктерін қолдауға мүмкіндік беретін сияқты, сонымен қатар бір уақытта оларды жағымсыз салдарға да алып келуі мүмкін. Мысалы, Құрама Штаттардың оңтүстігінде құлдың болуы, оңтүстіктің ақ түсті нәсілдері үшін сөзсіз, тиімді болды, арзан жұмыс күшінің қалыптасуына, мақталық экономика мен әлеуметтік мәртебелерді қолдауға ықпал етті. Бұл жағдайдың дисфункциялық жақтары оңтүстіктегілерді аграрлық экономикаға шектен тыс бағынуға және индустрияландыруға дайын болмауға алып келді. Солтүстік пен оңтүстік арасындағы ұзаққа созылған индустриялау бойынша сәйкессіздікті, оңтүстіктегі құлдық институтының дисфункциялылығын ішінара болса да байқауға болады.

Мертон сонымен қатар функциясыздық идеясын қозғап, оны қарастырылып отырған жүйеге қатысы жоқ салдар ретінде анықтады. Мұнда бұған дейінгі тарихи уақыттардың «қалдықтары» саналатын әлеуметтік түрлер де болуы мүмкін. Өткен уақыттарда олар жағымды және жағымсыз салдар тудырғанымен, қазіргі қоғамдарға маңызды әсерін тигізбейді. Сондай мысалдардың бірі – христиандық сенімдегі әйелдер қозғалысы, алайда олардың кейбіреулері бұл көзқараспен келіспеуі де ықтимал. Жағымды функциялар дисфункциялардан үстемірек пе, әлде керісінше ме деген сұраққа жауап беру үшін Мертон таза теңгерімділік тұжырымдамасын жасады. Алайда біз жағымды функцияға да, дисфункцияға да ешқашан жай ғана үстемдік бере алмаймыз, өйткені бұл мәселе өте күрделі және субъективті пікірлерге негізделген, сондықтан да аражігі айқындалып тез шешіле салмайды. Мертон тұжырымдамасының пайдалылығы – ол әлеуметтанушыны салыстырмалы түрдегі маңыздылық деген не деген сұраққа бағыттайды. Құлдық туралы мәселеге қайтадан келетін болсақ, онда оңтүстіктегі құлдық теңгермелі функционалды болды ма, әлде дисфункционалды болды ма деген сұрақ туындайды. Соған қарамастан, бұл сұрақ өте кең және бірқатар мәселелердің бетін көлеңкелейді. Осындай мәселелерді шешу үшін Мертон функционалдық талдау дәрежелері болуы қажеттігін айтты.

Функционалистер әдетте тұтасымен қоғамды талдаумен шектелген болса, онда Мертон ұйымдар мен мекемелерге және топтарға талдау жүргізу қажеттігін түсіндірді. Оңтүстіктегі құлдың функциясы туралы сұраққа қайта орала отырып, талдаудың бірқатар деңгейлерін ажыратып, қара түстілер отбасылары, ақ түстілер, қара саяси ұйымдар және ақ саяси ұйымдар үшін, т.б. құлдың функциясы мен дисфункциясы туралы сұрау қажет. Таза теңгермелік көзқарас бойынша, құлдық ықтимал түрде белгілі бір әлеуметтік бөлімшелер үшін анағұрлым функционалды болса, онда басқа әлеуметтік бөлімшелер үшін сәтсіз болуы мүмкін. Мәселені мұндай нақты деңгейде шешу, тұтас алғанда, оңтүстіктегі құлдың функциясы туралы талдауға көмектеседі. Сондай-ақ Мертон айқын және латентті функциялар туралы тұжырымдаманы ұсынды. Бұл екі ұғым да функционалдық талдаудың маңызды толықтырушылары. Қарапайым сөзбен айтқанда, айқын функциялар деген анықталып, белгіленіп қойған функциялар болса, онда латентті функциялар белгісіз, айқындалмаған. Мысалы, құлдың айқын функциясы оңтүстіктің экономикалық дәрежесін көтеру болса, латентті функция – оңтүстіктің байлары мен ақ түстілері, сонымен қатар кедейлерінің де әлеуметтік мәртебесін көтеруге қызмет ететін андеркластың кең түрлерін қамтамасыз ету. Бұл идея Мертонның күтпеген салдарлар тұжырымдамасымен байланысты. Іс-әрекет болжанған және болжанбаған салдардан тұрады. Алайда болжанған салдар барлығына таныс болса, онда күтілмеген салдарды анықтау үшін әлеуметтану тұрғысынан талдау жасау қажет. Шын мәнінде, бұл – кейбіреулер үшін

Кітап: Әлеуметтану теориясы

Тарау: 3. Қазіргі заманғы әлеуметтану теориясы: негізгі мектептер

Дәріс: 15. Роберт Мертонның құрылымдық функционализмі

әлеуметтанудың өз мәні. Питер Бергер мұны «әшкерелеу» деп атап, мәлім болған ниеттердің шегінен тыс тиімділігіне қарады. Мертон күтілмеген салдарлар мен латентті функциялардың бірдей еместігін айтады. Латентті функция алдын ала күтілмеген салдарлардың бір түрі және белгіленген жүйе үшін функционалды.

Бірақ күтілмеген салдардың басқа екі типі бар:

1. Белгіленген жүйе үшін дисфункционалды, олар латентті функцияларды қамтиды.

2. Жүйеге қатысы жоқ, функционалдық салдарларға да, функционалдық емес салдарларға да қатысы жоқ.

Мертон функционалдық теорияны әрі қарай түсіндіру мақсатында құрылымның тұтас жүйе үшін дисфункционалды болуы мүмкін екенін, бірақ оның өмір сүре беретінін көрсетті. Мысалы, бұл – қара түсті нәсілдерді, әйелдерді және саны жағынан аз топтарды кемсітушілік Америка қоғамы үшін дисфункционалды, алайда ол өмір сүре береді, өйткені ол әлеуметтік жүйенің бөлігі үшін қалыптасады; әйелдерге қатысты кемсітушілік тұтасымен алғанда ер адамдар үшін функционалды. Алайда кемсітушіліктің бұл түрлері дисфункцияның қандай да бір түрінен кенде емес, тіпті оны өздеріне қатысты функционалды болатын топтар үшін де айта аламыз. Ер кісілер әйелдерге қатысты кемсітушіліктерден қиналады; бұл ақ түстілердің қара түстілерге қатысты кемсітушілік мінез-құлықтарынан өздерінің қиналғанына ұқсас. Осы кемсітушіліктің түрлері кемсітіп отырғандарға да жағымсыз әсер етіп, адамдардың көп бөлігін өнімсіз кәсіптің кіріптарлығында ұстап, әлеуметтік жанжалдардың ықтималдығын күшейтеді.

Мертон құрылымдардың барлығын бірдей әлеуметтік жүйенің жұмысы үшін ауыстыруға келмейтінін тұжырымдады. Әлеуметтік жүйенің кейбір жақтарын жойып немесе шеттетіп тастауға болады. Бұл функционалдық теорияның тағы да бір консервативті қате түсініктерін жеңуге көмектеседі. Қандай да бір құрылымдардың болуы ысырапшылдық екенін мойындай отырып, функционализм маңызды әлеуметтік өзгерістерге жол ашады. Мысалы, біздің қоғам саны жағынан аз әртүрлі топтарға қатысты кемсітушілікті жою арқылы өмір сүре береді. Оның түсініктемелері құрылымдық-функционалистік талдау жүргізгісі келетін әлеуметтанушылар үшін өте пайдалы.

Әлеуметтік құрылым және аномия

Мертонның мәдениет, құрылым және аномия арасындағы өзара байланысты талдауы бойынша, мәдениетті «белгілі бір қоғамның мүшелері мен топтарына жалпылама болып келетін мінез-құлықты басқарушы нормативті құндылықтардың ұйымдастырылған жиынтығы» және әлеуметтік құрылымды «қоғамның мүшелері немесе топтар түрліше деңгейде қатысатын әлеуметтік қатынастардың ұйымдастырылған жиынтығы» деп анықтайды.

«Мәдени нормалар мен мақсаттар және топ мүшелерінің оларға сәйкес әрекет етуі арасындағы бөлектенудің шиеленісті» жағдайында аномия қалыптасады. Демек, қоғамның әлеуметтік құрылымындағы жағдайға байланысты, кейбір адамдар қалыпты құндылықтарға сай әрекет ете алмайды. Мәдениет әлеуметтік құрылым қабылдамайтын мінез-құлықтың белгілі бір түрін талап етеді. Мысалы, Америка қоғамында мәдениет өзінің назарын материалдық табысқа аударады. Алайда өзінің жағдайына байланысты көптеген адамдар мұндай табысқа қол жеткізе алмайды. Егер адам төменірек әлеуметтік-экономикалық тап ішінде дүниеге келсе, ең асып кеткен жағдайда орта мектеп дәрежесінде білім алуы мүмкін, ал жалпыға ортақ тәсілмен экономикалық табысқа жету мүмкіндігі аз. Мұндай жағдайда аномия орын алады және оның салдарынан девиантты мінез-құлық процестері қалыптасады. Бұл жағдайда ауытқу баламалы, қолайсыз, кейде экономикалық табысқа жетудің заңсыз түрлеріне баруға әкеп соқтырады. Осылайша, кейбіреулер экономикалық табысқа жету үшін есірткі дилеріне немесе жезөкшеге айналады, бұдан біз мәдени құндылықтар мен осы құндылықтарға қол жеткізудің әлеуметтік құрылымдық құралы арасындағы сәйкессіздік арқылы туындаған ауытқушылықтың үлгісін көреміз. Бұл – құрылымдық функционалистің қылмысты және ауытқушылықты түсіндіруге тырысатын тәсілдерінің бірі. Осылайша, құрылымдық функционализм мысалы арқылы Мертон әлеуметтік құрылымдарды қарастырғанмен, бұл құрылымдардың функцияларына

Кітап: Әлеуметтану теориясы

Тарау: 3. Қазіргі заманғы әлеуметтану теориясы: негізгі мектептер

Дәріс: 15. Роберт Мертонның құрылымдық функционализмі

қызы-ғушылық білдірмейді. Керісінше, өзінің функционалдық парадигмасына сәйкес, ол негізінен дисфункциялармен, ал қазіргі жағдайда аномиямен айналысады. Бұдан да нақтырақ айтатын болсақ, Мертон аномияны ауытқушылықтармен байланыстырып, мәдениет пен құрылым арасындағы алшақтық дисфункционалдық салдарларға әкеліп, қоғамда ауытқуларды қалыптастырады деп тұжырымдайды. Айта кететін жағдай, Мертонның еңбегіндегі аномия – әлеуметтік стратификацияға сыни көзқарас. Осылайша, Дэвис пен Мур жіктерге бөлінген қоғамды мақұл көрсе, Мертон өз еңбегінде құрылымдық функционалистер әлеуметтік стратификацияға сын айтады деп пайымдады.

Негізгі сын-пікірлер

Әлеуметтану теориясының ешқайсысы бұл ғылымның тарихында құрылымдық функционализм сияқты қызығушылыққа ие бола қойған жоқ. Алайда 1960 жылға қарай бұл теорияны жақтаушылардан гөрі сынаушылар саны жылдам өсіп, барған сайын қатары көбейе түсті. Марк Абрахамсон бұл жағдайды мүмкіндігінше анық суреттеді: «Осылайша метафоралық тұрғыдан функционализм алып піл сияқты серуендеп, масалардың шаққанын, тіпті қабаған иттердің қапқанын да елемеді».

Маңызды сын-пікірлер

Басты сын-пікірлердің бірі – құрылымдық функционализмнің қоғамдық жүйеге сай келмей, өзінің мәні жағынан аристократтық болып қалуында. Телеология және тавтология құрылымдық функционализмнің алдында тұрған анағұрлым маңызды екі логикалық мәселе деп қарастырылады. Құрылымдық функционализм мәселесі – бұл кәдімгі телеология емес, легитимді емес телеология. Осыған байланысты телеология қоғамның мақсаттары немесе міндеттері бар екені туралы пікір ретінде анықталады.

Тернер мен Марьянскидің көзқарастары бойынша, мәселе – телеологияны шектен тыс қолдануда. Легитимді емес телеология – «ойдағыдай болмаған жағдайда да адамның ісін осы мақсатқа немесе қажет күйге бағыттайды» деп тұспалдайды. Мысалы, қоғам ұрпақ жалғастыру және әлеуметтендіру үшін отбасы институтын құруды қажет етеді деп болжам жасау дұрыс емес. Көптеген балама құрылымдар бұл қажеттілікті қанағаттандырар еді; қоғам отбасын құруды «қажет» етпейді. Құрылымдық функционалист нақты жүйелік құрылымдық бөліктерді жасауға шын мәнінде алып келетін түрлі тәсілдерді анықтауы тиіс. Басқа жүйелік бөліктер ондай қажеттіліктерді неліктен қанағаттандыра алмайтынын көрсеткені дұрыс.

Заңды телеология қоғамда өмір сүретін түрлі жүйелік бөліктер мен қоғамның мақсаты арасындағы эмпирикалық және теориялық байланыстарды анықтап жария түрде көрсетеді.

Легитимді емес телеологияны қоғамның соңы немесе нақты субқұрылымдар арасында байланыс болуы қажет деген соқыр сенім жетелейді. Құрылымдық функционализмнің логикасын сынаушылардың кейбірі – ондағы тавтологияны меңзейді.

Тавтология – дәлел түйіндеменің алғышартта айтылған нұсқаға сәйкес болуы немесе алғышартты жай ғана қайталау.

Құрылымдық функционализмде бұл айналмалы талқылау көп жағдайда тұтас бөліктер арқылы анықтау, ал содан соң бөліктерді тұтастық ұғымы арқылы анықтауды қажет етеді. Осылайша, әлеуметтік жүйе өзінің құрамдас бөліктері арқылы және жүйенің құрамдас бөліктері олардың бұдан да кеңірек әлеуметтік жүйедегі орны арқылы анықталатынын тұжырымдауға болады. Осылай болғандықтан, олардың әрбіреуі басқа ұғым арқылы анықталады.

Жүйелер теориясы

Жүйелер теориясы саласында жұмыс істеп жатқан бірқатар әлеуметтанушылар ішінде көбірек танымал болған – Никлас Луман Парсонстың құрылымдық функционализм элемент-

Кітап: Әлеуметтану теориясы

Тарау: 3. Қазіргі заманғы әлеуметтану теориясы: негізгі мектептер

Дәріс: 15. Роберт Мертонның құрылымдық функционализмі

терін жүйенің жалпы теориясымен байланыстыратын әлеуметтанулық бағыт жасады. Жүйенің жалпы теориясы 1960 жылдардан бергі зерттеулердің пәнаралық саласынан бастау алады. Атап айтқанда, биология, когнитивті психология, ұйымдастыру, информатика мен ақпарат теориялары, феноменология және әлеуметтану сияқты салаларға сүйенеді. Ол биологиялық организмдер, экосистема, адамның танымы және ақпарат өңдеу сияқты түрлі құбылыстың, принциптердің жалпы жиынтығына сай әрекет ететін жүйе ретінде қарастырылуы мүмкін деп болжайды. Таяу жылдарда гуманитарлық саладағы ғалымдар жүйелер теориясын жаратылыстану ғылымдарының постструктуралистік ойларымен ұштастыруға талпыныс жасады. Луман өзінің айрықша ғылыми жазықтықтары арқылы олардың арасындағы дәнекер-көпір болды. Ол Парсонстың кейінгі идеяларын биологиялық және кибернетикалық жүйелердің соңғы жетістіктерін қамти отырып, әлеуметтанудың жаңа бағытын айқындайтын жалғыз жалпы теория деп бағалады. Парсонс сияқты, Луман әлеуметтік жүйелерді функционалдық тұрғыдан жіктелген бірліктер ретінде қарастырды. Алайда жүйелер теориясына сүйене отырып, әлеуметтік жүйелердің анағұрлым динамикалық тұжырымдамасын ұсынып, олардың қалыптасуын және эволюциясын түсіндіреді. Ішінара ол Парсонстың шегінен екі тәсілмен шығады.

Біріншіден, «өзін ұсыну» ұғымын қосады. Өзіндік сана – бұл қоғамның өзін талдау және әрекет ету объектісі ретінде қабылдай білуі. Оның сөзінше, өзіндік сана біздің қоғамды жүйе ретінде түсінуімізде басты мағынаға ие болады.

Қоғам – бұл жүйелер, өйткені олар өзара бір-бірімен жұмыс жасайды. Екіншіден, Луман кездейсоқ жағдайлар тұжырымдамасына сүйенеді. Әлеуметтік жүйе әмбебаптық және мәңгілік құрылымдармен, функциялармен қамтамасыз етілмейтіндіктен, кездейсоқ, тосын жағдайлардың болуы заңды құбылыс. Оның орнына, жүйені ұйымдастыру қысқа мерзімді жетістік болады. Жүйелер қоршаған орта мен қарым-қатынас талап еткендей, өзгеріп әрі дамып отырады. Нәтижесінде Парсонс қазіргі қоғамды қалыпты жағдайда талдай алмайды, өйткені ол оның өзгеше болатынын аңғармайды.

Луман өзін-өзі бағалауды жүйе үшін басты нәрсе ретінде қарады және күтілмеген жағдайларға мән беру арқылы заттардың әртүрлі болатынын мойындауды ескертетін теорияны жасап, Парсонстың жұмысындағы екі мәселені шешеді. Әлеуметтанушы ретінде Луман әлеуметтік жүйелерді талдау арқылы жүйелер теориясына үлкен үлес қосты. Ол маңызды үш ұғымды қарастырды: жүйе мен қоршаған орта арасындағы айырмашылық, аутопоэзис және жіктелу. Қысқаша айтқанда, теория әлеуметтік жүйелердің қоршаған ортадан жіктеліп шығып, одан әрі өзара оқшаулану арқылы пайда болатынын тұжырымдайды.

Жүйе және қоршаған орта

Луман айтқан жүйенің кілтін жүйе мен оның ортасы арасындағы айырмашылық арқылы табуға болады. Әрбір жүйе белгілі бір ортада орналасып, өзін қоршағандардан шегара арқылы бөлінеді. Шегараның мысалы ретінде, адамның денесі мен қоршаған әлемнің арасындағы айырмашылықты айтуға болады. Адамның денесі – бұл бәрін бірдей есептемегеннің өзінде, басқа адамдар мен объектілерден құралған ортада орналасқан жүйе. Шегараның басқа мысалы ретінде ұлттық мемлекеттер арасындағы айырмашылықтарды, атап айтқанда, Құрама Штаттарды, оны қоршаған және өзі де сол жүйеге кіретін ұлттық мемлекеттер қауымдастығын айтуға болады. Құрама Штаттар – бұл жүйе болса, онда басқа мемлекеттер жиынтығы – ол үшін орта. Жүйені анықтаудағы Луман ұсынған басты қағида – күрделілік ұғымы.

Әлем күрделі, бұл дегеніміз, оның әрекеттесумен өзара әрекеттесуге қажетті сансыз мүмкіндіктерге толы екенін білдіреді. Шын мәнінде, әлем өте күрделі, сондықтан да адамдар осы қиындықтарды жеңетін тәсілдерді таппаса, онда олар әлемнен ұтылады. Осыны ескере отырып, Луман жүйелердің, оның ішінде әлеуметтік жүйелердің әлемнің осы күрделілігін бәсеңдету үшін қалыптасатынын айтады. Бұл күрделіліктің жеңілдеуі әлемді шын өмірдегіден де қарапайымдау етіп, жүйе мен орта арасындағы айырмашылықтарды азайтады.

Жүйе қандай жағдайда да қоршаған ортадан күрделі емес. Басқа сөзбен айтқанда, шегаралар құрып, қоршаған ортаның бөліктерін елемей, жүйе өзіне қоршаған ортадан

Кітап: Әлеуметтану теориясы

Тарау: 3. Қазіргі заманғы әлеуметтану теориясы: негізгі мектептер

Дәріс: 15. Роберт Мертонның құрылымдық функционализмі

ерекше орын сайлайды. Мысалы, Құрама Штаттар Қытайдың сыртқы саясатына қатысты алаңдаушылық білдірсе де, ондағы өнер туындыларының Қытайда жасалып келгеніне және жасала беретініне түбегейлі байланысты емес. Құрама Штаттар қоршаған ортаның күрделілігін азайтып, өзінің назарын қоршаған ортаның кейбір аспектілеріне ғана аударып, басқа салаларына алаңдамайды.

Луманның бұл мәселемен айналысуының тағы бір себебі – жүйенің өзіне қатысты ортаның құрамдас бөліктерін өзі таңдайтынында. Бұл көркемөнер туындысы емес, ол тек қана қытайлық сыртқы саясатпен өзара әрекеттесуді қалайды. Алайда жүйе өзінің шегі мен шегарасын нақты анықтайды. Мұндай таңдау жүйені кейбір қиындықтарға тап қылады. Қоршаған ортаның құрамдас бөліктерін елемей, оларға салғырттық пен немқұрайды қарау түптің түбінде қатерге алып келуі мүмкін. Оқиға тап сол елемеген тұста өршіп, ақырында жүйенің қалыптасуына қатер төндіруі ықтимал. Демек, жүйе мұндай экологиялық тәуекелдерге алдын ала икемделуге тиісті, жағдай күрделеніп, қауіп төндіретей асқына беретін болса, жүйенің өзін қайтадан құруға тура келеді. Эволюция тілімен айтқанда, жүйе ортаның өзгерістеріне бейімделе алады.

Аутопоэзис

Луман өзінің аутопоэзис туралы ойларымен белгілі. Ол бұл тұжырымдаманы биологтер Умберто Матурано мен Франциско Вареладан алды. Аутопоэзис – бүкіләлемдік жүйеде биологиялық клеткалардың түрлі жүйелерін анықтау үшін қолданылып келе жатқан атау, мұны Луман басқаларымен қатар, экономика, саяси жүйе, құқықтық жүйе, ғылыми жүйемен бюрократияны анықтау үшін қолданды. Бұл атау гректің классикалық «poiesis» сөзінен алынып, іс-әрекет процесін, ал «auto» сөзі мен дегенді білдіреді. Осылайша, аутопоэзис жүйелердің өзіндік дербестігін немесе кеңінен алып қарағанда, өз бетінше тіршілік ететінін, яғни өздігінен қалыптасатынын айқындайды. Жүйенің эволюциясы мен дамуын анықтауда басқа мән жоқ. Басқаша айтқанда, жүйе ақыр соңында өзінің қалыптасуы мен дамуына өзі жауап береді. Жүйе өзі мен қалған әлем арасындағы шегараны белгілегенде ғана өзін шын мәнінде құрылым ретінде қалыптастырады. Оның аутопоэзиске назар аударуы, әлеуметтік жүйелердің өзара байланысының бірқатар ерекшеліктерін көрсетеді. Өзіндік дербес мәндер ретінде әлеуметтік жүйелер өзін-өзі бейнелейді. Басқаша айтар болсақ, бұл жүйелер өзін-өзі бақылай алады; олар кері байланыс механизмі негізінде жұмыс істейді. Жүйе құрылымдарды түзіп, содан соң олардың дұрыс жұмыс істеуін қамтамасыз ету үшін өзін де және өзінің құрылымдарын да үнемі «тексеріп отырады».

Гарольд Гарфинкель мен Энтони Гидденс сияқты басқа ойшылдар өзін-өзі бақылау қызметін рефлексивтілік деп атайды. Осылайша, жүйелер құрылымдарды қалыптастырып, сонымен қатар оларды бақылауға мүмкіндік беретін механизмдерді жасайды. Луманның айтуынша, жүйе өзін құрайтын элементтерді жасайды. Элементтер – жүйенің құрылыстық блоктары. Мысалы, көптеген әлеуметтік жүйелер дін мен саясат сияқты институттарды жіктейді. Бұл мекемелер түрлі элементтерден тұрады. Діни мекемелерде элементтер қасиетті заттарды, рәсімдерді және сенім жүйелерін қамтиды. Әрбір элемент діни мекеменің өмір сүруін жалғастыруы үшін өте қажет. Сонымен Луман аутопоэтикалық жүйелердің тұйық екенін айтады. Бұл жүйе мен орта арасында тура байланыстардың жоқ екенін білдіреді. Оның есесіне, жүйе өзінің қоршаған орта туралы түсініктерін сараптап зерделейді. Жүйелер қоршаған ортадан күрделі емес. Алайда процедураны жеңілдету жүйеге оңай соқпайды. Мәселе, жүйенің қоршаған ортадан да қарапайым бола бастағанынан емес, сондай-ақ жеңілдік жасауға мүмкіндік беретін қандай да бір механизм болуы тиіс.

Әлеуметтік жүйелерге келер болсақ, ортаның күрделілігін жеңілдететін механизмдер – реляциялық, реляциондық немесе коммуникациялық болып бөлінеді. Сөздер, бейнелер, ойлар, диаграммалар, символдар, т.б. арқылы жүйе күрделі ортаны түсінікті бейнеде қайтадан басқаша қабылдайды. Қысқаша айтқанда, жүйе қоршаған ортаның өзіне нақты да түсінікті қарапайым бейнесін жасау арқылы қалыптасады. Осының барлығынан маңыздысы – жүйе өзінің меншікті құрылымы мен элементтерін өз бетінше қалыптастыра алады. Бұған қоса, аутопоэзис жүйенің өзін үнемі қайтадан жасап, қалыптастырып отырады.

Кітап: Әлеуметтану теориясы

Тарау: 3. Қазіргі заманғы әлеуметтану теориясы: негізгі мектептер

Дәріс: 15. Роберт Мертонның құрылымдық функционализмі

Бұл түсінік Луманды өзіне дейінгі Толкотт Парсонс сияқты құрылымдық функционалистерден ерекшелеп тұрады. Ертеректегі функционалистер әлеуметтік жүйелердің өмір сүруін өзінен-өзі болуға тиісті жағдай деп есептеді; құрылымдардың кейбір түрлері әмбебап әрі ауыспалы болды. Бірақ Луман аутопоэтикалық жүйе құрамдарының ешқашан қайталанбайтынын айтады. Ол әрдайым жаңғырып отыруы тиіс. Бұл қоғамдық өмір оның мүшелерінің тұрақты жетістіктерінен құралатыны жайлы этноәдіснамалық идеяға өте ұқсас. Өзінің және адамдардың әрекеті арқылы әлеуметтік жүйелер өздері өмір сүретін құрылымдарды кеңірек ауқымда қалыптастырады. Бір жағынан, бұл әлеуметтік жүйе жасалуының өзгешелігін білдіреді, ал Луман болса, ойға сыймайтын жетістіктерді болжайды. Басқа жағынан алып қарағанда, бұл әлеуметтік жүйелердің біршама бейімделгіштігін көрсетеді. Өйткені олар ылғи да өздерінің құрылымдары мен элементтерін жасақтайды, сонымен қатар бұл элементтерді қоршаған ортаның талаптарына сай өзгерте алады.

Дифференциация

Луманның тұжырымдауынша, дифференциация – қазіргі қоғамның негізгі ерекшелігі. Бұл – жүйенің өзін қоршаған ортаның күрделілігіне қатысты қолданатын құралы. Ол дифференциацияны «жүйе мен қоршаған орта аралығындағы айырмашылықты бір негізден екіншісіне көшіру» деп анықтайды. Жүйе өзі мен орта арасындағы айырмашылықты бейнелеу, содан соң өзін осы айырмашылықтар айналасында ұйымдастыру мүмкіндігіне ие болғанда қалыптасады. Бұл жерде дифференциация жүйелер арасындағы айырмашылық үдерісіне тікелей қатысты екенін айта кеткен жөн.

Луманның теориясында дифференциацияның жалпы екі типі, айырмашылықтардың негізгі екі түрі бар. Біріншісі – бұл жүйе мен орта арасындағы айырмашылық. Екіншісі – жүйенің өз ішіндегі айырмашылық. Басқаша айтқанда, жүйе өз ортасынан айрықшаланғанда жүйелік бөліктерді дамытады. Уақыт өте келе жүйелер күрделеніп, ішкі айырмашылықтар өрістей береді. Ішкі күрделіліктің бұлай өрістеуі жүйені байытып, қарқынды қозғалысқа түсіреді. Мүмкін, Луманның әлеуметтік жүйе теориясының практикалық аспектісі оның ішкі дифференциацияның түрлі формаларын сипаттауында шығар. Әлеуметтік жүйелер сегментация, стратификация, орталық-периферия және функционалды дифференциация болып бөлінеді.

Сегменттік дифференциация

Сегменттік дифференциация жүйе бөліктерінің бірдей функцияларын қайтадан қайталау қажеттілігіне қарай бөледі. Мысалы, авто өндірушіде әр жерлерде автокөліктерді жасайтын ұқсас зауыттар бар. Әрбір орын ұқсас түрде ұйымдастырылған; олардың әрбірінің құрылымдары да ұқсас және олар бірдей функцияларды атқарады. Автокөліктер де осылай.

Стратификациялық дифференциация

Стратификациялық дифференциация – бұл дәреже мен мәртебеге сай тігінен болатын жіктелу. Мұндай дифференциация иерархиялық. Әрбір дәреже жүйеде нақты және түрлі функцияларды орындайды. Автокөлік фирмасында біз түрлі қатарларды табамыз. Халықаралық қатынастардың жаңа бөлімінің менеджері бұл бөлімнің иерархиясында бірінші орынды иеленеді. Менеджер бұл бөлімді басқару операциялары үшін өкілеттігін қолдану функциясын иеленеді. Бірқатар қызметкерлер бөлімде төменгі дәрежедегі түрлі қызметтерді атқарады.

Кітап: Әлеуметтану теориясы

Тарау: 3. Қазіргі заманғы әлеуметтану теориясы: негізгі мектептер

Дәріс: 15. Роберт Мертонның құрылымдық функционализмі

Орталық перифериялық дифференциация

Дифференциацияның үшінші типі – орталық перифериялық дифференциация сегменттік және стратификациялық дифференциация аралығындағы байланыстырушы түйін. Ол шалғайдағы және орталықтағы элементтер арасындағы қатынастарды үйлестіретін жүйе ішіндегі компоненттерге жатады. Мысалы, кейбір автокөлік фирмалары басқа елдерде зауыттар салды; соған қарамастан, компанияның штаб-пәтері шалғай зауыттарды белгілі бір деңгейде басқаратын орталық болып қала береді.

Функционалды жүйелердің дифференциациясы

Функционалды дифференциация – бұл дифференциацияның ең күрделі түрі және қазіргі қоғамда үстемдік етуші формасы. Жүйе ішіндегі әрбір қызмет белгілі бір бірлікке тиесілі. Мысалы, автокөлік өндіруші өндіріс, әкімшілік, есеп, жоспарлау және қызметкер сияқты функционалды дифференциацияланған бөлімдерден тұрады. Ол стратификациялық дифференциацияға қарағанда анағұрлым икемді, бірақ егер де бір жүйе өзінің міндетін дұрыс атқармаса, барлық жүйе қиындыққа ұшырайды. Алайда әрбір блок өзінің функциясын орындаған жағдайда, түрлі бірліктер жоғары деңгейдегі тәуелсіздікке қол жеткізе алады. Шын мәнінде, функционалды тұрғыдан дифференциацияланған жүйелер өзара тәуелділіктің және тәуелсіздіктің күрделі араласуын көрсетеді. Мысалы, жоспарлау бөлімшесі экономикалық мәліметтерді есептеу бөлімшесіне тәуелді болғанымен, егер берілген мәліметтер дәл болса, ол бухгалтерлердің берілгендерді қалай дайындағанынан хабарсыз болуы да мүмкін. Бұл әрі қарай дифференциацияның түрлі формаларының арасындағы айырмашылықтарды көрсетеді. Сегменттік дифференциация жағдайында, егер де сегмент өзінің қызметін орындамаған жағдайда, бұл жүйеге қауіп тудырмайды.

Алайда дифференциацияның анағұрлым күрделі түрлерінде, мысалы функционалды дифференциация жағдайында, бас тарту әлеуметтік жүйе үшін қиындық тудырып, оның күйреуіне алып келуі мүмкін. Бір жағынан, күрделіліктің өсуі жүйенің өз ортасына ықпал ету деңгейін көтереді. Басқа жағынан алып қарағанда, егерде функция дұрыс орындалмаған жағдайда, күрделілік жүйенің істен шығу қаупін күшейтеді. Көп жағдайларда мұндай тұралаған әлсіздік – түрлі жүйелік бөліктер арасындағы ықтимал қатынастарды өтеудің өзіне лайықты көрінісі. Кіші жүйелер арасында ықтимал қарым-қатынастардың көп түрлерінің болуы қоршаған ортадағы өзгерістерге құрылымдық жауаптарды таңдау үшін қолданылатын нұсқалардың көптігін білдіреді.